

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

Νικήτας Πατηνιώτης, *Εξάρτηση και μετανάστευση: Η περίπτωση της Ελλάδας*
Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1990

Η έκδοση περιλαμβάνει το κείμενο της διδακτορικής διατριβής του Νικήτα Πατηνιώτη η οποία εκπονήθηκε τη δεύτερη πενταετία του 1970 και δημοσιεύεται τώρα σε ελληνική μετάφραση. Βασικός στόχος της εργασίας είναι να δείξει την «περιφερειακή θέση» και την «εξαρτημένη δομή» της ελληνικής κοινωνίας στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Υπό το φως αυτής της προβληματικής εξετάζεται το μεταναστευτικό φαινόμενο το οποίο θεωρείται αφενός ως παράγωγο της «εξαρτητικής σχέσης» της χώρας, αφετέρου ως παράγων που συνέβαλε στην αναπαραγωγή της εν λόγω «εξαρτησιακής σχέσης».

Η μελέτη αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο συζητείται η σχέση μεταξύ ανάπτυξης και εξάρτησης τόσο θεωρητικά όσο και με αναφορά στην ελληνική περίπτωση. Στο δεύτερο αναλύεται το μεταναστευτικό φαινόμενο το οποίο χαρακτηρίζεται ως «το πρόβλημα της ύπαρξης καπιταλιστικών κοινωνιών (οικονομιών) που διαθέτουν εργατικό δυναμικό με τη μορφή αποθέματος το οποίο κατόπιν εξάγουν στις βιομηχανικές χώρες όταν αυτές παρουσιάσουν στενότητα εργατικού δυναμικού» (σ. 19). Το μεταναστευτικό φαινόμενο αναλύεται κυρίως με βάση την εμπειρία των Ελλήνων εργατών και εργατριών στη Δυτική Γερμανία.

Η θεματική, η δομή και η μεθοδολογία της μελέτης της δίνουν έναν διττό χαρακτήρα καθώς σε αυτήν θίγονται δύο ζητήματα, ένα γενικό και ένα ειδικότερο. Το γενικό αφορά το χαρακτήρα της μεταπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα και, συνεπώς, το χαρακτήρα του ελληνικού κοινωνικού

σχηματισμού και της ελληνικής οικονομίας. Το θέμα αυτό έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς συζήτησης που άνησε στη χώρα μας κατά την περίοδο 1975-85. Το ειδικό θέμα αφορά τα χαρακτηριστικά και τη λειτουργία του μεταναστευτικού φαινομένου. Πρόκειται για θέμα το οποίο στην ελληνική βιβλιογραφία έχει συζητηθεί και ερευνηθεί λιγότερο. Η πρωτοτυπία της μελέτης βρίσκεται στην απόπειρα σύνδεσης των δύο αυτών θεμάτων.

Η προσέγγιση του γενικού θέματος της εξάρτησης ορίζει και το πλαίσιο εντός του οποίου αξιολογείται και το φαινόμενο της μετανάστευσης. Σημειώτεον ότι η προσέγγιση του ερωτήματος «είναι η Ελλάδα εξαρτημένη ή όχι» ή του «είναι η Ελλάδα μητρόπολη ή περιφέρεια», που αποτελεί το βάθος της εργασίας του Ν.Π., επιχειρήθηκε την εποχή που η ελληνική διάνοηση «συγκρούεται» ακριβώς πάνω σε αυτό το θέμα. Είναι σύμπτωση ενδεικτική του κλίματος της εν λόγω εποχής πως ο χρόνος της πρώτης (γερμανικής) έκδοσης της εργασίας συμπίπτει με τη διεξαγωγή του σεμιναρίου «Ανάπτυξη και υπανάπτυξη — Η περίπτωση της Ελλάδας» που είχαν οργανώσει το Μάρτιο του 1979 η Εταιρεία Ελληνικών Σπουδών και η Ένωση Ελλήνων Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης στο London School of Economics. Με άλλα λόγια, η διατριβή του Ν.Π. παίρνει θέση στο θέμα που βρέθηκε στο επίκεντρο της έρευνας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70 αλλά και στις αρχές της δεκαετίας του '80.

Σήμερα, όπως σημειώνεται και στον πρόλογο της ελληνικής έκδοσης, η συζήτηση πε-

ρί εξάρτησης έχει υποχωρήσει. «Η εξαρτησιακή σχέση μοιάζει να μην απασχολεί τους Έλληνες επιστήμονες, τουλάχιστον όχι στο βαθμό που τους απασχολούσε μέχρι πριν μερικά χρόνια» (σ. 17). Είναι γεγονός πως αυτή η συζήτηση ολοκλήρωσε τον κύκλο της. Αφενός έχουν καταγραφεί οι διαφορετικές απόψεις. Αφετέρου έχει σήμερα ξεπεραστεί η άποψη, την οποία ασπάζεται και ο Ν.Π. (σ. 28), πως προπαγανδίζεται μια γενική θεωρία για το χαρακτήρα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού για την αποτελεσματική προσέγγιση «επιμέρους» θεμάτων όπως είναι η βιομηχανία, ο συνδικαλισμός, τα πολιτικά κόμματα κ.ά. Τα τελευταία χρόνια, καθώς δεν βοηθάει σε τίποτα να ερμηνεύονται όλα τα «επιμέρους» φαινόμενα με αναφορά στη γενική (ορθή ή λανθασμένη) θέση πως η Ελλάδα είναι «εξαρτημένη» και «περιφερειακή» χώρα, η αντίστροφη πορεία για τη σε βάθος προσέγγιση των «επιμέρους» φαινομένων είναι περισσότερο παραγωγική.

Το ότι έχει υποχωρήσει η μέθοδος προσέγγισης των «επιμέρους» με αναγωγή τους στο «γενικό» δεν είναι αρνητική εξέλιξη. Ίσως φταίει και το γεγονός ότι για πολλούς διανοούμενους τα προβλήματα της «εξάρτησης» και της «αυτοδύναμης ανάπτυξης» έλαβαν μετά το 1981, στο πλαίσιο της κυβερνητικής εμπειρίας του ΠΑΣΟΚ, άμεσο πρακτικό περιεχόμενο. Ίσως ακόμη η ιδεολογική χρήση θεωρητικών εννοιών και προτάσεων συναφών με την εξάρτηση και την ανάπτυξη απώθησε τα θέματα της «εξαρτησιακής σχέσης» έξω από τα όρια της ψύχραιμης και σοβαρής επιστημονικής συζήτησης. Τέλος, μάλλον συνέβαλε και η διεθνής υποχώρηση των θεωριών της εξάρτησης και της αυτοδύναμης ανάπτυξης.

Ωστόσο, ανεξάρτητα από τα αίτια υποχώρησης της συζήτησης περί εξάρτησης, είναι γεγονός πως στη χώρα μας η συζήτηση έχει ήδη διεξαχθεί τόσο στο επίπεδο των γενικών θεωριών όσο και στο επίπεδο των αναφορών στην ελληνική κοινωνία και οικονομία. Στο ευρύ φάσμα που ορίζεται από τις δύο ακραίες θέσεις, αφενός τη θέση περί «ιμπεριαλιστικής Ελλάδας», αφετέρου τη θέση περί «Ελλάδας ως περιφέρειας του καπιταλισμού», έχουν τοποθετηθεί όλες σχεδόν οι πιθανές αποχρώσεις και εκδοχές. Μία από αυτές υποστηρίζεται στη διατριβή του Ν.Π. ο οποίος, με αφε-

τηρία τη λατινοαμερικανική σχολή της εξάρτησης, υποστηρίζει τη θέση πως η Ελλάδα είναι εξαρτημένη και περιφερειακή χώρα.

Στην αρχή της ανάλυσης για τη χαρακτηριστικά της ελληνικής ανάπτυξης βρίσκειται, ως συνήθως, η κριτική της παραδοσιακής ορθόδοξης θεωρίας ή/και ιδεολογίας της ανάπτυξης όπως αυτή συνοψίστηκε από τον Rostow. Ακόμη και εάν τα στάδια του Rostow μπορούν να υποστηρίξουν την ερμηνεία φαινομένων που εκ πρώτης όψεως εκφράζουν «καθυστέρηση» της αναπτυξιακής διαδικασίας, στην ελληνική περίπτωση (και όχι μόνο σε αυτή) παρατηρούνται φαινόμενα που καθιστούν προβληματική την ερμηνευτική ικανότητα των απλοϊκών εξελικτικών προτύπων. Όπως σημειώνει ο Ν.Π., «πώς είναι δυνατόν μια μεγεθυνόμενη ή ακόμη και αναπτυσσόμενη οικονομία να εγκαταλειφθεί μέσα σε 25 χρόνια (1950-1975) οριστικά από το ένα τέταρτο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της;» (σ. 21). Με άλλα λόγια, θεωρείται ότι ακριβώς το φαινόμενο της μετανάστευσης, και η έκτασή του, προκαλούν ερωτηματικά για τα χαρακτηριστικά μιας ανάπτυξης που επιτεύχθηκε σε περίοδο θεωρούμενη ως περίοδο «απογείωσης» της ελληνικής οικονομίας.

Όμως η εισαγωγική τοποθέτηση του προβλήματος της εξάρτησης και της αυτόνομης ανάπτυξης φαίνεται ιδεολογικά φορτισμένη. Υποστηρίζοντας πως οι έννοιες εξάρτηση και περιφερειοποίηση «δεν είναι ποσοτικές έννοιες αλλά ποιοτικές», ο Ν.Π. συμπεραίνει πως η εξάρτηση «ή υφίσταται ή όχι» και πως «δεν υπάρχει ενδιάμεση κατάσταση». Γενικές τοποθετήσεις αυτού του είδους οδηγούν συνήθως σε ατέρμονες συζητήσεις ή/και παρεξηγήσεις του τύπου εάν ο Καναδάς είναι εξαρτημένος από τις ΗΠΑ και, εφόσον αυτό ισχύει, εάν ο Καναδάς είναι περιφερειακή χώρα. Οι έννοιες, ιδιαίτερα έννοιες όπως η εξάρτηση και η περιφερειοποίηση, έχουν νόημα μέσα στα θεωρητικά σχήματα από τα οποία έχουν εξαχθεί και με βάση τα οποία έχουν οριστεί.

Οι αδυναμίες αυτής της γενικής προσέγγισης γίνονται εμφανείς στην προσπάθεια ορισμού της εναλλακτικής διεξόδου έναντι της εξάρτησης. Αφού πρώτα ορίζεται η ανάπτυξη ως ποιοτική διαδικασία, η οποία πρέπει να περιλαμβάνει κοινωνική και πολιτική ανά-

πτωξη, γίνεται προσπάθεια να συγκεκριμενοποιηθεί το περιεχόμενο της «αυτόνομης ανάπτυξης». Εκεί (σ. 23) ο Ν.Π. αναφέρει τον Τ. Γιαννίτση να υποστηρίζει ότι η «αυτόνομη ανάπτυξη χαρακτηρίζει την ικανότητα μιας χώρας να προσανατολίζει τη διαδικασία ανάπτυξης της όχι με στόχους δοσμένους απ' έξω (εξωγενείς) αλλά σε στόχους —αδιάφορο ποιο περιεχομένου— που διαμορφώνονται από το κοινωνικό σύνολο της χώρας».

Αυτός ο ορισμός μάλλον αδικεί και τον Ν.Π. και τον Τ.Γ. καθώς τα προβλήματα της ανάπτυξης έχουν περισσότερο να κάνουν με το περιεχόμενο των στόχων της οικονομικής δραστηριότητας και της συσώρευσης, οι οποίοι με τη σειρά τους ορίζονται στο πλαίσιο του «κοινωνικού συνόλου» και υλοποιούνται ανάλογα με τους συσχετισμούς μεταξύ ομάδων, κατηγοριών, τάξεων κλπ. Η κριτική της εξάρτησης ή της περιφερειοποίησης γίνεται κυρίως για το περιεχόμενο της και την αποκρουστικότητα της στην κοινωνική και οικονομική δομή. Κατόπιν τίθεται το θέμα των διαδικασιών σχηματισμού και αναπαραγωγής της εξαρτημένης οικονομίας. Εκεί «συνεργεί» και «το κοινωνικό σύνολο». Η παρεξήγηση με τον προαναφερθέντα ορισμό μάλλον δημιουργείται γιατί γίνεται προσπάθεια να οριστεί η «αυτόνομη ανάπτυξη» διά αντιστροφής και γενίκευσης του ορισμού της εξάρτησης του Dos Santos τον οποίο υιοθετεί ο Ν.Π. Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό, «εξάρτηση είναι μια κατάσταση όπου η οικονομία ορισμένων χωρών εξαρτάται από την ανάπτυξη και την επέκταση της οικονομίας κάποιας άλλης χώρας στην οποία είναι υποταγμένη» (σ. 58-59).

Βεβαίως πίσω από αυτό τον ορισμό υπάρχει μια ολόκληρη θεωρία και εμπειρία η οποία ανάγεται στις εμπειρίες του μεσοπολέμου στην Νότιο Αμερική και η οποία άνησε ως αντίδραση στις παραδοσιακές βορειοαμερικανικές θεωρίες της ανάπτυξης. Νοτιοαμερικανοί επιστήμονες και τεχνοκράτες στα τέλη της δεκαετίας του '50 άρχισαν να επεξεργάζονται ερμηνείες για τα προβλήματα των χωρών τους. Ο Prebisch, με σαφείς τις επιδράσεις του List, άνοιξε το δρόμο για την άνηση της σχολής της εξάρτησης (Pinto, Sunkel, Cardoso, Falleto, Santos, Frank, κ.ά.) η οποία σε αρκετές περιπτώσεις συνδέθηκε με το μαρξισμό και την πολιτική δράση για την

οικονομική ανάπτυξη και την ανεξαρτησία.

Τοποθετούμενος σε αυτή τη θεωρητική αφετηρία ο Ν.Π. επιχειρεί να θεμελιώσει τη θέση του για τον περιφερειακό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας χρησιμοποιώντας πέντε κριτήρια: α) την εκβιομηχάνιση χωρίς αξιολόγηση ανάπτυξη της απασχόλησης, β) το χρόνο έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών, γ) την υπερβολικά άνιση κατανομή του εισοδήματος, δ) τη δομική ετερογένεια, και ε) τη χαμηλή παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα. Οι στατιστικές αναφορές, κατά κανόνα σε δευτερογενείς πηγές, χρησιμοποιούνται για να επιβεβαιώσουν την ύπαρξη αυτών των χαρακτηριστικών στην ελληνική κοινωνία και οικονομία. Ας σταθούμε στη συζήτηση ορισμένων από τα προαναφερθέντα κριτήρια και στη συνδεσή τους για τη θεμελίωση της κεντρικής θέσης της διατριβής.

Η «εκβιομηχάνιση χωρίς αξιολόγηση αύξηση της απασχόλησης» αποτελεί ένα θεμελιακό κριτήριο της επιχειρηματολογίας του Ν.Π. σχετικά με τον περιφερειακό χαρακτήρα της Ελλάδας και τη λειτουργία της μετανάστευσης ως φαινομένου της εξάρτησης. Παρά το γεγονός ότι η εκβιομηχάνιση μπορεί να σημαίνει ανάπτυξη (πράγμα που αναγνωρίζεται στη μελέτη), ο Ν.Π. χρησιμοποιώντας τα κριτήρια του Sutcliffe υιοθετεί τη θέση της «εξαρτημένης» εκβιομηχάνισης και συνάγει το συμπέρασμα πως «η αλλαγή της παραγωγικής δομής προς όφελος του βιομηχανικού τομέα (ένταση κεφαλαίου) χωρίς ταυτόχρονη αξιολόγηση αλλαγή στη δομή της απασχόλησης αποτελεί ένα γενικό χαρακτηριστικό της μεγέθυνσης των περιφερειακών οικονομιών» (σ. 135), χαρακτηριστικό το οποίο «δεν υπήρχε στην αναπτυξιακή διαδικασία των σημερινών ανεπτυγμένων μητροπόλεων» (σ. 136).

Για την τεκμηρίωση αυτής της θέσης γίνεται παραπομπή στον Sutcliffe από την οποία, όμως, προκύπτει μόνο η διαφορά μεταξύ μητρόπολης και περιφέρειας στο ποσοστό του ενεργού πληθυσμού στον δευτερογενή τομέα. Γίνεται επίσης αναφορά στη μεταβολή των μεριδίων του προϊόντος και της απασχόλησης στη βιομηχανία της Λατινικής Αμερικής, από την οποία προκύπτει ότι το μερίδιο της βιομηχανίας στο εθνικό προϊόν αυξήθηκε περισσότερο από το μερίδιό της στην

απασχόληση. Με βάση την ίδια λογική παρατίθενται στον πίνακα 6α (σ. 136) οι ανάλογοι δείκτες μιας σειράς χωρών που θεωρούνται περιφερειακές. Δεν θα ήταν πληρέστερη η τεκμηρίωση του επιχειρήματος αν γινόταν αναφορά και σε μητροπολιτικές χώρες, ώστε να καταστεί εμφανής η ισχύς της επιχειρηματολογούμενης ασυμμετρίας;

Ο Ν.Π. δεχόμενος την ισχύ της εν λόγω ασυμμετρίας στη συνέχεια την ερμηνεύει. Ευθύνεται, σύμφωνα με την ανάλυσή του (σ. 139-142), η ένταση κεφαλαίου στη βιομηχανική παραγωγή σε συνδυασμό με την άνιση διανομή του εισοδήματος και τα καταναλωτικά πρότυπα. «Η άνιση κατανομή εισοδήματος οδηγεί στην κατανάλωση αγαθών που παράγονται με τεχνικές έντασης κεφαλαίου» αλλά, στη συνέχεια, «οι προσπάθειες για παραγωγή μέρους των εισαγομένων σημαίνουν νέους τομείς με δραστηριότητες έντασης κεφαλαίου». Με βάση αυτή την προβληματική συζητείται και η ελληνική εμπειρία. Γίνεται η σύγκριση της απορρόφησης εργασίας κατά κλάδο και συνάγεται το συμπέρασμα ότι «η απορρόφηση εργασίας στη μεταποίηση είναι η μικρότερη σε σχέση με την απορρόφηση στους άλλους κλάδους» (σ. 144). Όμως, αν αυτό συμβαίνει επειδή η μεταποίηση είναι κλάδος υψηλότερης παραγωγικότητας σε σχέση με τους άλλους κλάδους, πρόκειται μόνο για χαρακτηριστικό της Ελλάδας, ή έστω της «περιφέρειας»;

Όπως ήδη αναφέρθηκε, σύμφωνα με τον Ν.Π., η μεγάλη ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος όχι μόνο αποτελεί κριτήριο του περιφερειακού χαρακτήρα μιας κοινωνίας αλλά κατέχει κεντρικό ρόλο στη διαδικασία αναπαραγωγής της δομικής εξάρτησης. Αυτός ο ρόλος αιτιολογείται με το ότι «η βιομηχανική δομή προσανατολίζεται από την ανισοκατανομή των εισοδημάτων και παράγονται αγαθά έντασης κεφαλαίου για τις μειοψηφίες των πλουσιότερων στρωμάτων του πληθυσμού» (σ. 159). «Η ανισότητα εμποδίζει τη δημιουργία ακμαίας εσωτερικής αγοράς... έτσι περιορίζονται οι δυνατότητες να δημιουργηθεί μια βιομηχανική βάση με εσωτερική συνοχή... χωρίς αυτήν δεν είναι δυνατή η αυτόνομη ανάπτυξη». Από αυτές τις προτάσεις δοκιμάζεται με βάση την ελληνική εμπειρία μόνον η αφετηρική πρόταση περί της μεγάλης ανισότητας στη διανομή

του εισοδήματος (οι μοναδικές μελέτες του Σ. Καράγιωργα παρέχουν την εμπειρική βάση) και συζητείται το φαινόμενο της φοροδιαφυγής.

Το κριτήριο της δομικής ετερογένειας που εξετάζεται στη συνέχεια οδηγεί σε μια σφαιρικότερη προσέγγιση των χαρακτηριστικών του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Τίθεται το ζήτημα της ύπαρξης διαφορετικών τρόπων παραγωγής και το ζήτημα της συνάρθρωσής τους, η οποία μορφοποιείται στην ύπαρξη ενός «θύλακα» βιομηχανίας στον οποίο συγχωνεύονται καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και απλή εμπορευματική παραγωγή. Βέβαια ήδη από την εποχή συγγραφής της διατριβής του Ν.Π. έχει αναπτυχθεί η συζήτηση αφενός περί συγχώνευσης, συνάρθρωσης, συνυπαρξης κλπ. των τρόπων παραγωγής και, αφετέρου, σχετικά με τα όρια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Οι διαφορετικές θεωρητικές επιλογές στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης συνεπάγονται και διαφοροποιημένες θεωρήσεις αυτού που ο Ν.Π. εξετάζει ως δομική ετερογένεια. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά που γίνεται (σ. 171-174) στη χωροταξική έκφραση της εν λόγω ετερογένειας στους «θύλακες» της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Η εξέταση των κριτηρίων της δομικής εξάρτησης ολοκληρώνεται με την αναφορά στη χαμηλή παραγωγικότητα στον πρωτογενή τομέα και τα αίτια της (μικρές επιχειρήσεις και κατακερματισμός των ιδιοκτησιών).

Με δεδομένο το συμπέρασμα περί «δομικής εξάρτησης της ελληνικής κοινωνίας από τα κέντρα του ανεπτυγμένου καπιταλισμού», το δεύτερο μέρος της διατριβής εξετάζει τη σχέση μετανάστευσης και εξάρτησης με βάση την ελληνική περίπτωση. Αφού υιοθετείται ως αφετηρία η θέση πως υπήρξε πλεόνασμα εργατικού δυναμικού στη μεταπολεμική περίοδο, συζητούνται τα διαρθρωτικά αίτια της μετανάστευσης (επενδυτική συμπεριφορά, υποαπασχόληση στον αγροτικό τομέα, αστική ανεργία) καθώς και οι «προσωπικοί λόγοι» που οθούν σε μετανάστευση. Θίγονται εδώ και οι πολιτικοί λόγοι (ιδιαίτερα σημαντικοί στη μεταμφυλιακή αγροτική Ελλάδα).

Το τμήμα αυτό της εργασίας του Ν.Π. περιέχει πολλές ενδιαφέρουσες αναφορές σε εμ-

πειρικές έρευνες ξένων μελετητών του μεταναστευτικού φαινομένου. Πρόκειται για αναφορές οι οποίες φωτίζουν πλευρές όπως οι μικροκοινωνικοί μηχανισμοί της μετανάστευσης των Ελλήνων, π.χ. τα «προγεφυρώματα» στη χώρα που δέχεται τους μετανάστες (σ. 202), και οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις στη μεταναστευτική συμπεριφορά, π.χ. το συμπέρασμα πως «οι πιο πλούσιοι έχουν περισσότερο την τάση να μεταναστεύουν στις πόλεις, οι φτωχότερες οικογένειες στο εξωτερικό» (σ. 203).

Με κύρια αναφορά στη μεταπολεμική περίοδο και με βάση τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία της ΕΣΥΕ, αναλύεται η εξέλιξη της μετανάστευσης στην Ελλάδα και εξετάζεται σε σχέση με τους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης των μητροπόλεων (κυρίως της Δυτικής Γερμανίας). Αυτή η ανάλυση οδηγείται στο συμπέρασμα ότι «η εξέλιξη της μετανάστευσης εξαρτάται αποκλειστικά από την οικονομική κατάσταση των μητροπόλεων που δέχονται μετανάστες. Αποτελεί έτσι σύμφωνο με τον ορισμό μας ένα στοιχείο της δομικής εξάρτησης της Ελλάδας». Κατόπιν αναλύεται η μετανάστευση κατά φύλο, όπου πλειοψηφούν οι άνδρες αλλά υπάρχει τάση εξισορρόπησης (σ. 212), κατά ηλικία, όπου το 80% είναι σε παραγωγική ηλικία μεταξύ 15 και 44 ετών (σ. 212), κατά προέλευση, όπου τη μεγαλύτερη συμμετοχή έχει η Βόρεια Ελλάδα (σ. 216), και κατά επάγγελμα, όπου παρατηρείται ότι πριν το 1964 είναι κυρίως εργάτες, μετά κυρίως αγρότες (σ. 217).

Η εικόνα για τα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης συμπληρώνεται με την εξέταση της θέσης των Ελλήνων μεταναστών στη Δυτική Γερμανία (η οποία όμως γίνεται σε επόμενο τμήμα της διατριβής), βάσει της πλούσιας αναφοράς σε έρευνες που διευκρινίζουν τη θέση των Ελλήνων στη γερμανική αγορά εργασίας, την παραγωγική διαδικασία και τα προβλήματα εκτός του τόπου εργασίας (κατοικία, ασθένειες, κοινωνική ένταξη των παιδιών και τα προβλήματα της επανένταξης στην ελληνική κοινωνία). Μαθαίνουμε ότι η ελεύθερη επιλογή της εργασίας και η διάρκεια της σύμβασης περιοριζόταν από την ίδια τη σύμβαση στρατολόγησης και τον περιορισμό της παραμονής (σ. 235), ότι ενώ εν γένει οι ξένοι εργάτες απασχολούνται στις χειρότερα πληρωμένες, επικίνδυνες και μο-

νότονες εργασίες, ακόμη και οι ειδικευμένοι απασχολούνταν σε ειδικότερες ξένες προς την αρχική ειδικότητά τους (σ. 236). Επίσης μαθαίνουμε ότι σχεδόν το 83% των Ελλήνων απασχολούνταν στους κλάδους παραγωγής και επεξεργασίας σιδήρου και μετάλλου (σ. 237) και ότι η πλειονότητά τους απασχολούνταν σε μονάδες μεγαλύτερες των 1.000 εργατών (σ. 238). Ωστόσο μόνο το 5% των Ελλήνων εργατών μπόρεσαν να προωθηθούν σε θέσεις ειδικευμένου εργάτη (σ. 254).

Η εξέταση της ροής εργατικού δυναμικού συμπληρώνεται με την ανάλυση της παλιννόστησης. Διαπιστώνεται ότι, έως την εποχή συγγραφής της διατριβής, η παλιννόστηση πραγματοποιείται κυρίως από τον ευρωπαϊκό χώρο (σ. 222), ότι οι παλιννοστούντες καλύπτουν το 40% των μεταναστών και ότι το ποσοστό παλιννόστησης είναι χαμηλότερο στους άνδρες (σ. 223). Οι παλιννοστούντες έλκονται από τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα (σ. 225) και μόνο σε ποσοστό 43% δηλώνουν επάγγελμα «εργάτης» (σ. 226).

Αφού λοιπόν έχουν σκιαγραφηθεί τα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού φαινομένου, το τελευταίο τμήμα της εργασίας αφιερώνεται στη συζήτηση της μετανάστευσης ως «συντελεστή αναπαραγωγής της δομικής εξάρτησης της Ελλάδας». Μετά τη σύντομη κριτική της θέσης ότι η μετανάστευση συνιστά «αναπτυξιακή βοήθεια» εκ μέρους των χωρών υποδοχής μεταναστών, θέση που μπορεί να καταρριφθεί και με βάση τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου (αν μη τι άλλο πρόκειται για διαρροή «ανθρώπινου κεφαλαίου», ιδιαίτερα στην περίπτωση μετανάστευσης ειδικευμένου εργατικού δυναμικού), ο Ν.Π. εξετάζει τη λειτουργία της μετανάστευσης σε σχέση με τα πέντε κριτήρια της δομικής εξάρτησης ώστε να δειχθεί η συμβολή της μετανάστευσης στην αναπαραγωγή (μη παραγωγικές επενδύσεις στην οικοδομή, ενίσχυση των «θυλάκων», αναπαραγωγή του μικροϊδιοκτητικού χαρακτήρα της κοινωνίας κ.λπ.). Όμως η εμπειρική τεκμηρίωση των υπό εξέταση σχέσεων βασίζεται σε δευτερογενείς αναφορές στην εμπειρία των μεσογειακών κοινωνικών σχηματισμών εν γένει.

Η συζήτηση των επιδράσεων της μετανάστευσης επί της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας αναδεικνύει θέματα για περαιτέρω διερεύνηση. Τέτοια είναι το δημογραφικό αποτέλεσμα των μεταναστευτικών ρευμάτων, ο βαθμός απασχόλησης των παλιννοστώντων εργατών στη μεταποίηση και τα αίτια της, η προβαλλόμενη (σ. 260) συμβολή των πρώην μεταναστών στην αύξηση των εισαγωγών από την πρώην χώρα υποδοχής (με άλλα λόγια το καταναλωτικό πρότυπο των παλιννοστώντων και οι συνέπειές του) και η επίδραση της μετανάστευσης και των εμβασμάτων στην κατανομή του εισοδήματος. Θεωρούμε συζητήσιμο το συμπέρασμα του Ν.Π. ότι «η εξαιρετικά άνιση κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα δεν μειώνεται με τη μετανάστευση» (σ. 269). Φυσικά, αντικείμενο περαιτέρω έρευνας είναι και το αναπτυσσόμενο φαινόμενο της υποδοχής μεταναστών στην Ελλάδα, φαινόμενο του οποίου η σημερινή έκταση υποδηλώνει ότι δεν είναι απλώς ένα επεισόδιο των αρχών της δεκαετίας του '70, όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο Ν.Π. (σ. 257).

Συνολικά, η εργασία του Ν.Π. αφενός επαναφέρει στη συζήτηση το θέμα του χαρακτήρα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, αφετέρου αποτελεί συμβολή στην ανάλυση του μεταναστευτικού φαινομένου στη χώρα μας. Το γεγονός ότι απουσιάζουν οι αναφορές σε άλλους μελετητές (Ψυρούκης, Τσου-

καλάς, Βεργόπουλος, Μουζέλης, Μηλιός, κ.ά.) που ανέπτυξαν συζήτηση αλλά και πολεμική σχετικά με το χαρακτήρα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, μάλλον εξηγείται από το γεγονός ότι οι εργασίες τους δημοσιεύθηκαν παράλληλα ή κατόπιν της συγγραφής της διατριβής του Ν.Π. Ίσως στον πρόλογο της ελληνικής έκδοσης υπήρχε η δυνατότητα μιας αναφοράς που να τοποθετείται ως προς τους κοινούς τόπους αλλά και τις διαφορές — οι οποίες κατά κανόνα ανάγονται στις θεωρητικές αφετηρίες και όχι στα χρησιμοποιούμενα στατιστικά στοιχεία.

Τέλος, φυσικά πέρα από τα όρια της μελέτης του Ν.Π. αλλά με αφορμή αυτήν και το θέμα της, ας σημειωθεί ότι παραμένει ενδιαφέρον το ζήτημα του απολογισμού του πολιτικού επιχειρήματος της «αυτοδύναμης ανάπτυξης» στην Ελλάδα του '80 (τουλάχιστον έτσι παρουσιάστηκε, άσχετα με το κατά πόσον ακολουθήθηκε στην πράξη). Άλλωστε οι Νοτιοαμερικανοί επιστήμονες που δημιούργησαν τη δική τους «σχολή της εξάρτησης», το έκαναν κυρίως σε αναφορά με την εμπειρία των χωρών τους αλλά και τη δική τους στις προσπάθειες για υπέρβαση της εξάρτησης μέσα από την αυτοδύναμη ανάπτυξη. Στην περίπτωση μας η εν λόγω εμπειρία (είτε των λόγων είτε των έργων) αξιολογείται διά της φυγής προς την Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά:

ΧΡΗΣΤΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ